

CHANGAMOTO ZA UFUNDISHAJI WA VIVUMISHI/VIBAINISHI VIONESHI KWA WAGENI KATIKA KISWAHILI

Mnata Resani

Wizara ya Habari, Utamaduni, Sanaa na Michezo - Tanzania
mnata.resani@habari.go.tz

Ikisiri

Lugha ni utaratibu wa alama za sauti zilizopangiliwa kutokana na mazoea au matamshi ya watu ambapo kupitia hizo wanadamu wanapelekeana habari na wanasikilizana. Lugha imeundwa kwa aina za maneno. Katika lugha ya Kiswahili, zipo aina zipatazo nane za maneno ambazo ni nomino, vivumishi/vibainishi, vielezi, viwakilishi, vitenzi, vihusishi/viigizi na viunganishi. Aina hizi pia zina migawanyiko kadhaa midogo ndani yake. Makala hii inaangazia vivumishi lakini aina moja ya vivumishi ambayo ni vivumishi vionyeshi. Wanaisimu wengine huviita vibainishi. Kivumishi ni neno ambalo hutoa maelezo zaidi kuhusu nomino au kiwakilishi cha nomino. Hili ni neno ambalo huonesha sifa zaidi kuhusu nomino/kiwakilishi cha nomino. Aina za vivumishi ni kama vile vivumishi ya idadi, vivumishi vimilikishi, vivumishi vioneshi na vinginevyo. Katika makala hii, tumebainisha kuwa lugha ya Kiswahili inao muundo wa tofauti na lugha zingine za kimataifa. Kwa namna hiyo, tumependelea kuwa muundo wa vivumishi/vibainishi vya lugha ya Kiswahili hauendani na lugha zingine kwa kurejea Kiingereza na Kiswahili. Mmilisi wa lugha ya Kiingereza hawezi kutumia Kiingereza chake moja kwa moja kujifunza vivumishi vionyeshi katika lugha ya Kiswahili. Tumebainisha kuwa ili mgeni wa lugha ya Kiingereza au Kifaransa ajifunze vivumishi/vibainishi vya Kiswahili hana budi kwanza ajifunze ngeli za majina katika Kiswahili pamoja na usonde au uolezi ili aweze kuwa mahiri katika matumizi ya vivumishi husika. Lakini pia tumependelea matumizi ya vitu halisi katika kujifunza na kufundisha dhana hizi. Kuwapo kwa vitu halisi, maumbo na modeli vitamsaidia mwalimu katika kuvionesha vitu hivyo kwa kuzingatia umbali vilipo ili mwanafunzi wa lugha ya kigeni aweze kuona mabadiliko halisi ya vivumishi husika. Makala hii inabainisha changamoto wanazokabiliana nazo na inatoa njia za utatuzi wa changamoto husika. Makala hii imeongozwa na Nadharia ya Ujifunzaji na Uzawa.

1.0 Utangulizi

Kama zilivyo lugha nyingine za kitaifa na kimataifa, lugha ya Kiswahili ina tabia ya kusemwa, kuzungumzwa na kuandikwa kwa nia ya kukamilisha mawasiliano miongoni mwa wanajamii wake. Kiswahili ni lugha rasmi na lugha ya taifa kwa Tanzania. Hata hivyo, kwa Watanzania walio wengi, hii ni lugha ya pili. Kiswahili kinafundishwa katika shule za msingi, sekondari na vyuo. Kiswahili pia kimeteuliwa na kupewa baraka zote kuwa lugha ya Umoja wa Afrika na kina hadhi ya kimataifa kwani kinashika nafasi ya sita kimataifa kikitanguliwa na Kiingereza, Kifaransa, Kihispania, Kiarabu na Kireno. Pia, inakadiriwa kuwa Kiswahili kina wazungumzaji zaidi ya milioni 160 duniani. Kuna vituo mbalimbali vya redio na runinga vinayotangaza kwa Kiswahili ndani na nje ya Bara la Afrika kama vile Sauti ya Amerika, BBC London, Sauti ya Uajemi, KBC na vingine vingi. Pia, kuna vyuo vingi duniani vinavyofundisha lugha ya Kiswahili mfano katika Bara la Afrika, Asia, Ulaya na Marekani. Vyuo hivyo ni pamoja na Chuo Kikuu cha Minesota cha Marekani, Bayreuth Ujerumani, SOAS kilichoko London Uingereza kwa kutaja baadhi.

Kutokana na umuhimu huu wa lugha ya Kiswahili na jinsi ilivyovuka mipaka ya kimataifa, wageni wengi toka jamiilugha mbalimbali duniani wamevutiwa sana kujifunza Kiswahili. Wanapokuja Tanzania kwa lengo la kujifunza Kiswahili pamoja na kufanya shughuli zao mbalimbali, hujifunza Kiswahili kama lugha ya pili. Taaluma inayohusisha ujifunzaji wa lugha ya pili au lugha ya kigeni huitwa isimu-matumizi. Cook na Wei (2009) wanasema, taaluma ya isimu matumizi ilianza kwa kujihusisha na masuala ya kinadharia na kufanya uchunguzi wa kisayansi kuhusu matatizo halisi ya ujifunzaji wa lugha ya pili katika sehemu mbalimbali za dunia. Hivyo basi, isimu-matumizi ni taaluma inayolenga kutatua matatizo ya kijamii yanayohusu matumizi ya lugha au mawasiliano kwa ujumla.

Kwa mujibu wa Brumfit (1995), katika miaka ya 1950 tafiti nyingi katika fani ya sanaa na sayansi za jamii zilihusu lugha kwa lengo la kutaka kuzifahamu jamii zenye tamaduni ngeni kwa kupitia lugha. Hivyo, ili mtafiti aweze kuifahamu na kuichunguza jamii yenye utamaduni tofauti na wa kwake, alitakiwa kwanza ajifunze lugha ya jamii hiyo ngeni. Kuanza kwa taaluma ya isimu-matumizi pia kulitokana na taaluma ya isimu iliyokazia miundo ya lugha zaidi na kushindwa kuelezea changamoto za

mawasiliano za wakati huo za kuwapo wahamiaji (jamii zenye tamaduni ngeni kutoka mabara ya Afrika na Asia) ambao nao walikuwa wakilazimika kujifunza Kiingereza kama lugha ya mawasiliano. Ukoloni wa Waingereza ulilazimisha watu wa makoloni yao mbalimbali wajifunze Kiingereza kwa ajili ya mawasiliano. Kutokana na mahitaji haya na mengineyo, wataalamu wa lugha waliona umuhimu wa kuanzisha taaluma ya kufundisha Kiingereza kama lugha ya pili au lugha ya kigeni nje ya taifa la Uingereza. Kutokana na umuhimu huu wa kuleta mawasiliano kati ya watawala na watawaliwa au wahamiaji, kukatokea umuhimu wa kufanya tafiti mbalimbali za kutoa mwelekeo wa taaluma hii ya isimu-matumizi. Leo katika dunia hii ya utandawazi wapo wageni wengi ambao huja Tanzania na kujifunza lugha ya Kiswahili kwa ajili ya matumizi yao ya kila siku. Katika kujifunza Kiswahili, wageni hawa hukutana na changamoto nyingi katika kujifunza aina za maneno, hasa vivumishi vioneshi na vibainishi katika lugha ya Kiswahili. Wengine hulazimika kujifunza kwa makosa au huhitaji kuvijua kwa usahihi ili waweze kuongea lugha sahihi.

2.0 Ujifunzaji Lugha ya Pili na Sababu zake

Tunaweza kusema kuwa lugha ya kwanza au lugha mama ni lugha ambayo hujifunza kama lugha ya kwanza, hasa lugha ya utotoni. Hii ni lugha ya kwanza kabisa kabla ya mtu kujua kuwapo kwa lugha zaidi ya hiyo. Wanaisimu husema mtoto anaipata lugha (anaamili lugha) kwa maana kuwa inakuwa ni lugha anayojikuta tu anayo bila jitihada za makusudi katika kuitafuta. Lakini ujifunzaji wa lugha ya pili au lugha ya kigeni ni kitendo cha mtu kujifunza lugha nyingine tofauti na lugha yake ya asili. Hapa mtu ajifunzaye lugha ya pili hutumia jitihada na nguvu fulani katika kujua na kuitumia lugha hiyo. Mtu hujifunza lugha ya pili kwa makusudi na huwa anaelewa kuwa kuna kitu anajifunza. Mara nyingi, binadamu hutumia lugha ya kwanza kupata lugha ya pili. Baadhi ya wanaisimu kama vile Cook (1991), Larsen Freeman na Longas (1991) na Cummins (1984 na 1979) wanaamini kwamba lugha-mama na lugha ya pili hutegemeana sana. Katika msisitizo wao, wanasema kuwa lugha-mama husaidia na huathiri au kumudu kujifunza lugha ya pili.

Ujifunzaji lugha ni matokeo ya kuelekezwa na kupata athari za maelekezo. Hali hii humfanya mtu kutambua, kutumia na kuelezea alichojifunza. Mfano, kujua, kuelewa na kutumia kanuni za kisarufi za lugha unayojifunza. Kujifunza lugha hupitia hatua mbalimbali kwa mwanadamu anayefundishwa lugha katika mazingira rasmi. Kulingana na Krashen (1983), mfumo wa ujifunzaji lugha sio muhimu sana kama ule wa uamiliaji.

Ujifunzaji wa namna yoyote ile huhusisha kasoro za namna fulani. Hivyo, kasoro ni sehemu ya ujifunzaji wa stadi za lugha. Ujifunzaji lugha ni sawa na ujifunzaji wa maarifa mengine yoyote yawayo kama elimu, biashara, sheria, udereva na hata useremala. Hivyo, katika kujifunza kuna mchakato fulani wa kubahatisha. Kujifunza kwa makosa ni kasoro zifanywazo na wajifunzaji lugha na zinaweza kuchunguzwa, kusasanyuliwa, kuainishwa na kuelezwa.

Sababu kubwa ya watu kujifunza lugha ya pili ni kuwafanya wawe na madirisha mengi zaidi ya kuitazama dunia. Hii ina maana kuwa dunia ya sasa ni ya kiutandawazi ambapo watu hupenda kuchangamana bila kujali rangi, itikadi na lugha zao. Mtu kuijua lugha ya pili au lugha ya kigeni ni kumfanya ajue na kujichanganya na utamaduni wa watu wa lugha yake ya pili. Sababu zinginezo ni pamoja na kushiriki katika masuala ya kijamii, kibiashara, kiuchumi, kidiplomasia na kisiasa.

3.0 Nadharia za Ujifunzaji Lugha

Kwa mujibu wa Kano na wenzake (2013), wakiwarejelea Bruner (1983), Bandura (1968) na Chomsky (1957) katika kujifunza lugha, zipo nadharia tatu zinazoongoza mchakato mzima, nazo zimeelekezwa kama ifuatavyo:

Mosi, Nadharia ya Ujifunzaji iliyoasisiwa mwanazuoni J.B. Watson ikihusisha jaribio la Skinner inadai kuwa mtoto/mtu hujifunza kitu kutokana na zawadi au adhabu anazopata kutoka ndani ya jamii aliyomo. Kwa kuwa kujifunza lugha ni sawa na kujifunza kitu kingine chochote, kwa hiyo, tunaweza kusema mtoto hujifunza lugha kutokana na zawadi au adhabu anazopata kutoka kwa wazazi, jamii au mazingira aliyomo. Pia, Bandura (1968) anaamini kuwa mtoto/mtu hujifunza lugha kupitia michakato miwili, ambayo ni kutazama na kuiga. Kwa hiyo, mtu husikia lugha na kuiga mitindo au mifano ya walimu (kama wazazi au walezi) au jamii aliyomo na wale wanaomzunguka. Nadharia zingine mbili ni pamoja na Nadharia ya Uasilia au Uzawa iliyoasisiwa na Chomsky (1957). Nadharia hii huamini kuwapo kwa kiputo akilini mwa binadamu kinachohusika na lugha, na kwamba ujifunzaji wa lugha kwa mwanadamu ni wa asili. Nadharia ya tatu ni ile ya Mwingiliano wa Kijamii iliyoasisiwa na Bruner (1983). Nadharia hii husema kila mtoto/mtu hujifunza lugha kutokana na masuala au maumbile ya kibiolojia na mazingira yanayomzunguka wakiwamo wanajamii. Inasisitiza hali nzuri za kibiolojia

(akili na maumbile ya ala za sauti) ili amudu kujifunza lugha ya kwanza au ya pili.

Katika makala hii, tumeongozwa na nadharia ya kwanza katika kuelezea matokeo yake. Nadharia hii ya utabia ihusikayo na mienendo ya kujifunza iliasisiwa na mwanazuoni J.B. Watson ikihusisha jaribio la B.F. Skinner (1957). Hoja kuu ya nadharia hii ni kuwa kujifunza lugha ni sawa na kujifunza kitu kingine chochote. Inaeleza namna ambavyo mtoto/mtu mzima anaamili lugha kutoka kwa mama yake au jamii aliyomo. Ndani ya nadharia hii ndio kunaibuka nadhariatete mbili, ambazo ndizo msingi wa mada ya makala hii. Hizi ni za Usasanyuzi Linganishi na Usasanyuzi Kasoro.

Nadhariatete ya Usasanyuzi Linganishi imejikita katika kuangalia athari ya lugha ya kwanza katika ujifunzaji wa lugha ya pili/kigeni. Athari hizo zinaweza kuwa chanya au hasi kutokana na kufanana au kutofautiana kati ya lugha ya kwanza na lugha ya pili/kigeni. Chimbuko la nadhariatete hii ni kazi ya mwanaisimu nguli, Lado (1957), kazi iliyotambulika kwa jina la *Lado's Linguistics Accross Cultures*. Lado anasema kwamba vipengele vyote vinavyofanana kati ya lugha ya kwanza na lugha ya pili husababisha urahisi katika kujifunza lugha ya pili/kigeni. Kukiwa na tofauti, basi ujifunzaji huwa mgumu. Nadharia hii inaeleza mchango wa lugha mama katika kujifunza lugha ya pili/kigeni katika vipengele vya fonolojia, mofolojia na sintaksia. Kuangalia kufanana au kutofautiana kwa lugha ya kwanza na lugha ya pili kunasaidia kubashiri makosa yanayoweza kufanywa na wanafunzi wanaojifunza lugha ya pili.

Kwa jumla, inaweza kusemwa kuwa, nadhariatete hii ya usasanyuzi linganishi imejikita katika maeneo makuu mawili: kwanza, ulinganishaji wa lugha ya kwanza na lugha ya pili unavyosaidia kubashiri matokeo ya ujifunzaji lugha husika. Ingawa wanazuoni wengine wanakosoa mtazamo huu kuwa wakati mwingine waweza kubashiri kwamba ufundishaji utakuwa mgumu au rahisi na isiwe hivyo. Mtazamo wa pili ni kuwa, ulinganishaji wa lugha ya kwanza na ya pili unasaidia kueleza matokeo ya ujifunzaji hasa makosa ambayo yanaweza kujitokeza.

Lado (*keshatajwa*), anasema kuwa nadharia hii inaweza kusaidia kujua mambo manne katika mchakato wa kujifunza. Mambo hayo ni: jambo gani litasababisha matatizo, ugumu utakuwa wapi, makosa yanayoweza

kujitokeza na namna ya kuepuka makosa au changamoto zinazoweza kujitokeza.

Nadhariatete ya Usasanyuzi Kasoro ni tokeo la usasanyuzi linganishi. Mwasisi wake ni Corder (1967). Inasisitiza umuhimu wa kutambua makosa au kasoro katika ujifunzaji wa lugha. Kwa mujibu wa nadharia hii, kufanya makosa ni njia mojawapo inayotumika katika kujifunza lugha. Malengo ya nadharia hii kuhusiana na kujifunza au kufunza lugha ya pili au lugha ya kigeni ni manne. Malengo hayo ni pamoja na kuangalia namna ya uwasilishaji mada katika lugha ya kigeni/ya pili, kuamua sehemu ya kuweka msisitizo zaidi wakati wa kufundisha lugha ya pili ili mwanafunzi aelewe vyema, kutoa kazi za nyumbani (mazoezi ya kutosha) ili kumfanya asijisahau na kazi zingine na kuchagua vipengele vya kupima ujuzi wa wanafunzi kama njia ya kupima uelewa. Nadhariatete za usasanyuzi linganishi na usasanyuzi kasoro zitatumika katika makala hii ili kumwongoza mwalimu na mwanafunzi wa lugha ya pili kuelewa namna anavyoweza kuitumia lugha ya kwanza kujifunza lugha ya pili lakini pia kujua vipengele vipi katika lugha hizi mbili havishabihiani katika tafsiri ya moja kwa moja. Pia, zitasaidia kujua namna ya kuepuka makosa yanayoweza kufanywa na njia za uimarishaji uelewa.

4.0 Methodolojia

Data nyingi za makala hii zimepatikana kutokana na uzoefu wa mwandishi wa makala hii wa kufundisha Kiswahili kwa wageni. Wageni wa Kiswahili ambao huja nchini kwa malengo mbalimbali ya kitaaluma, kisiasa, kijamii na kiuchumi; wanapoonsha haja ya kujifunza Kiswahili, hukumbwa na changamoto mbalimbali kutokana na hali ya kuathiriwa na lugha mama zao katika kujifunza Kiswahili. Ni ukweli usiopingika kuwa mwanafunzi yeyote wa lugha ya pili hutumia lugha yake ya kwanza katika kujifunza lugha ya pili. Changamoto nyingi hujitokeza pale ambapo hushindwa kubainisha muundo wa lugha yake na lugha ya pili. Kwa mfano, muundo wa lugha ya Kiswahili ni tofauti sana na miundo ya lugha kama Kiingereza, Kijerumani na Kifaransa.

Mbinu ya udurusu wa makala na vitabu mbalimbali pia imetumiwa. Kwa kiasi kikubwa, makala zilizopitiwa zinajaribu kuonesha ugumu na changamoto zinazowakabili wanafunzi wa lugha ya pili. Changamoto kubwa zinabainika katika aina za maneno na vipera vyake vidogovidogo

hasa ulinganishi unapofanyika baina ya Kiswahili na lugha zingine za asili ya Ulaya. Katika makala hii tutamakinikia vibainishi vionyeshi ambavyo ni aina ya vivumishi kulingana na mtazamo wa kimapokeo (Philipo, 2015).

5.0 Namna ya Kufundisha Vivumishi/Vibainishi Vionyeshi kwa Wageni

Lugha ya Kiswahili ni lugha ya Kibantu yenye asili ya Afrika. Ni lugha tofauti sana na lugha za bara Hindi, lugha za Ulaya, Asia, Amerika na kwingineko. Tofauti hii inajitokeza katika miundo yake, mofolojia yake na maandishi pia. Ili kuanza ufundishaji wa vivumishi/vibainishi vyake inabidi uanze na dhana ya ngeli za majina. Ngeli za majina ni sifa pambanuzi ya Kiswahili isiyo katika lugha nyingi za Ulaya na Asia. Katika kueleza dhana hii tunasisitiza mwalimu wa lugha ya Kiswahili kwa Wageni kuwatahadharisha wanafunzi wake ili waweze kuijua.

5.1 Ngeli za Majina

Ngeli ni neno la Kibantu linalotokana na lugha ya Kihaya likitamkwa *ingeli*, yaani kundi/makundi ya vitu. Neno hili lilipoazimwa katika lugha ya Kiswahili, lina maana ya makundi ya nomino yenye sifa zinazofanana kiisimu. Hivyo, ngeli za majina ni kundi la nomino katika baadhi ya lugha kama vile Kiswahili, Kiganda au Kizulu lenye sifa zinazofanana kisarufi. TUKI (2004) wanasema kuwa ngeli ni kundi la nomino katika baadhi ya lugha zenye sifa zinazofanana kisarufi. Pia, Mgullu (2009) anaeleza kuwa ngeli ni kundi la nomino za aina moja. Nao, Habwe na Karanja (2004) wanafafanua kuwa ngeli ni kundi la nomino linalotambulishwa kwa kuangalia kufanana kwa viambishi vya mianzo ya nomino. Nomino zilizo na viambishi vya mwanzo vilivyo sawa huwekwa katika ngeli moja. Kiambishi awali kinachotumiwa kuainisha ngeli huitwa kiambishi ngeli kwa kutumia kigezo cha uainishaji wa ngeli kimofolojia.

Aidha, Resani (2014) anasema kwamba ngeli ni uainishaji wa majina kimakundi katika sifa zinazofanana lakini zijitokezazo zaidi katika lugha za Kiafrika. Kiisimu, uainishaji wa ngeli za majina umeegemea katika vigezo vitatu ambavyo ni kigezo cha kisintaksia, kigezo cha kisemantiki na kigezo cha kimofolojia. Kwa mtazamo wa makala hii, tutamakinikia zaidi katika mtazamo wa kisintaksia tukiangalia upatanisho wa kisarufi wa nomino za ngeli husika na vibainishi vyake. Tumechagua mtazamo huu kwa kuwa unahusisha tungo. Mgeni wa Kiswahili kama lugha ya pili huhangaika kwa

ajili ya kuunda tungo. Hapo ndipo hukutana na changamoto za vibainishi na vivumishi vionyeshi katika kuunda tungo.

Zifuatazo ni ngeli za Nomino za Kiswahili kwa mujibu wa Massamba na wenzake (2001).

Na.	Jina la Ngeli	Mifano
1.	Mu A	Mu uguzi Ana soma
2.	Wa Wa	Watu Wana lima
3.	Mu U	Mti Ume anguka
4.	Mi I	Miti Ime anguka
5.	Ji/Ø Li	Jiwe Lime anguka Panga Lime katika
6.	Ma Ya	Majani Yame ka Meno Yame ng'aa
7.	Ki Ki	Kiti Kime vunjika
8.	Vi Vi	Viti Vime vunjika
9.	N/Ø N/Ø/I	Nyumba Ina pendeza
10.	N/Ø Zi	Nyumba Zina pendeza
11.	(L)U (L)U	Ubao Ume anguka
12.	Ka** Ka	Kavulana Kame kuja
14.	U U	Ugonjwa Ume ingia
15.	Ku Ku	Kuimba Kume endelea
16.	Ma Pa	Mahali Pana po faa
17.	Ma Ku	Mahali Kuna ko faa
18.	Ma M	Mahali Mna mo faa

Chanzo: Massamba na Wenzake (2001)

Katika lugha ya Kiingereza kuna aina za maneno zinazotambulishwa kama *determiners* (vibainishi). Vibainishi hujitokeza pia katika lugha zingine za Asia, lugha ya Kijerumani na Kifaransa, na kwa kuwa wageni wanaojifunza Kiswahili huwa na dhana ya vibainishi katika lugha zao na matumizi ya kila siku, ni rahisi sana kuhamishia dhana hii katika Kiswahili. Kutokana na Nadharia ya Uzawa inayotumiwa katika makala hii, kuna uwiano mkubwa sana wa mwanafunzi kutumia lugha ya kwanza kujifunza lugha ya pili. Ukitumia Nadharia ya Kimazingira (Umwenendo) na Nadharia ya Utabia au Umwenendo, wanafunzi hawa huchukulia lugha hizi kuwa ni lugha sawa kiumbo na kisintaksia. Mwalimu anapaswa

kuwatahadharisha wanafunzi wake wa Kiswahili kama lugha ya pili kuwa lugha hizi haziko sawa kimiundo kila wakati.

Hapa chini, kwa mfano, tumeweka Jedwali la ulinganifu ili kuchunguza data za vibainishi/vivumishi vya Kiswahili ili tulitumie kurahisisha ulinganishwaji kimaelezo na lugha kama Kiingereza. Tutatumia alama (Kiv 1-K husimama badala kivumishi kionyeshi/kibainishi nafsi ya kwanza, Kiv 2-MK husimama badala kivumishi kionyeshi/kibainishi nafsi ya pili, na Kiv 3-MS husimama badala kivumishi kionyeshi/kibainishi nafsi ya tatu). Tukitazama kwa mfano tutagundua kuwa safu zote kwa kuteremka za **Kiv 1-K**, **Kiv 2-MK** na **Kiv 3-MS** katika lugha kama ya Kiingereza inaweza kubebwa na maneno **This**, **That**, **Those** na **These** mtawalia kulingana na muktadha wa tungo. Lakini Kiswahili kina mkururo mkubwa wa maneno ambayo yote Kiv 1-K, Kiv 2-MK na Kiv 3-MS ndiyo tunayoeleza hapa kama vibainishi au vivumishi vionyeshi. Tazama Jedwali:

Na.	Jina La Ngeli	Mifano	Kiv 1-K	Kiv 2-MK	Kiv 3-MS
1.	Mu A	Muuguzi Anasoma	Huyu	Huyo	Yule
2.	Wa Wa	Watu Wanalima	Hawa	Hao	Wale
3.	Mu U	Mti Umeanguka	Huu	Huo	Ule
4.	Mi I	Miti Imeanguka	Hii	Hiyo	Ile
5.	Ji/Ø Li	Jiwe Limeanguka Panga Limekatika	Hili	Hilo	Lile
6.	Ma Ya	Majani Yamekauka Meno Yameng'aa	Haya	Hayo	Yale
7.	Ki Ki	Kiti Kimevunjika	Hiki	Hicho	Kile
8.	Vi Vi	Viti Vimevunjika	Hivi	Hivo	Vile
9.	N/Ø N/Ø/I	Nyumba Inapendeza	Hii	Hiyo	Ile
10.	N/Ø Zi	Nyumba Zinapendeza	Hizi	Hizo	Zile
11.	(L)U (L)U	Ubao Umeanguka	Huu	Huo	Ule
12.	Ka** Ka	Kavulana Kamekuja	Haka	Hako	Kale
14.	U U	Ugonjwa Umeingia	Huu	Huo	Ule
15.	Ku Ku	Kuimba Kumeendelea	Huku	Huko	Kule
16.	Ma Pa	Mahali Panapofaa	Hapa	Hapo	Pale
17.	Ma Ku	Mahali Kunakofaa	Huku	Huko	Kule
18.	Ma M	Mahali Mnamofaa	Humu	Humo	Mule

Chanzo: Massamba na wenzake (2001) na Uchambuzi wa Mwandishi

Kutokana na Jedwali la hapo juu, mwalimu anatakiwa afundishe kwa usahihi vibainishi *Kiv 1-K*, *Kiv 2-MK* na *Kiv 3-MS* ili mwanafunzi apate uelewa wa kutosha kuvitofautisha na vibainishi vya lugha ya kigeni kama *This*, *That*, *Those* na *These* ambavyo hubainisha umbali, ukaribu au umoja na wingi katika tungo zao.

Pia, matumizi ya uolezi au usonde katika kufundisha vibainishi ni mbinu nyingine ya kumrahisishia mwanafunzi uelewa wa vibainishi. Uolezi ni istilahi iliyoazimwa kutoka lugha ya Kigiriki yenye maana ya kuashiria kwa kutumia lugha.

Uolezi au usonde umeshughulikiwa na wanafalsafa na wanaisimu kama Lyons (1977), Fillimore (1971) na wengineo. Kwa ujumla, wanaisimu hao wanadai kuwa uolezi au usonde hujihusisha na matumizi ya vionyeshi au vibainishi vya wakati na mahali, nafsi, njeo, matini na hadhi ya mzungumzaji kwa mzungumziwa. Usonde au uolezi ni maneno ambayo yana maana thabiti ya kisemantiki, pia yana maana halisi inayobadilikabadilika kutegemea wakati, umoja na wingi au mahali na umbali.

Katika lugha ya Kiswahili kuna aina zifuatazo za uolezi: uolezi nafsi, uolezi wakati, uolezi mahali, uolezi jamii, na uolezi matini (au uolezi kilongo).

Uolezi nafsi ni uolezi unaodhihirishwa katika usemi kwa kutumia viwakilishi vinavyorejelea nafsi, kama vile *mimi*, *yeye*, *yule*, *nyinyi*, *hawa*. Hapa nafsi tatu katika umoja/wingi hutazamwa katika miktadha zilimotumika. Uolezi nafsi hutumiwa na msemaji anapojirejelea mwenyewe au anaporejelea msemeshwaji au mtu wa tatu katika mawasiliano. Katika Kiswahili, maneno haya hutumika katika hali ya umoja na wingi, na huhusiana na ngeli mahususi. Kwa uelewa wetu, tunaamini hata viwakilishi vya ngeli nyinginezo zaidi ya ile ya kwanza na ya pili huingia hapa pia.

Uolezi wakati ni uhusiano wa maneno fulani yanavyorejelea wakati katika muktadha fulani. Maneno hayo ni kama vile *sasa*, *leo*, *kesho*, *keshokutwa*, *baadaye*, *mtondo*, *mtondogoo*, *jana*, *juzi*, *siku zijazo*. Usonde huu hujihusisha na kutambulisha wakati au kipindi muhimu kinachoonesha lini tamko limetolewa. Usonde huu hutaja wakati tendo limetolewa na

kupokelewa (*encoding and receiving time*). Huonesha njeo pia katika vitenzi; mfano wa njeo ni kama: *ata-*, *ana-*, *ali-*, *ame-* n.k.

Uolezi mahali ni uolezi unaohusu mahali pa kitu kwa kuwiana na mahali pa tamko. Katika lugha ya Kiswahili kuna uolezi mahali wa aina tatu: Viashiria vya uolezi wa mahali pa **karibu kabisa** na msemaji; kwa mfano, maneno kama *hapa*, *huku*, *humu*; Viashiria vya uolezi wa mahali pa **karibu kidogo** na msemaji; kwa mfano, maneno kama *hapo*, *huko*, *humo*; na Viashiria vya uolezi wa mahali pa **mbali** na msemaji; kwa mfano, maneno kama *pale*, *kule*, *mle*.

Baadhi ya lugha kama vile Kiingereza, zina namna mbili tu za kuonesha umbali kutegemea mahali alipo msemaji – *here* na *there*; *this* na *that*.

Uolezi jamii ni uolezi unaorejelea taarifa za kijamii ambazo hutumiwa katika viyambo vya tungo na maana hutegemea uhusiano wa kijamii (uliopo baina ya msemaji na msemeshwaji). Maneno yanaonesha cheo, hadhi ya mtu kijamii na mazoea. Huonesha hadhi na mahusiano ya kijamii kati ya mpelekaji na mtoaji ujumbe, ambayo huathiri uhusiano wa msemaji na msikilizaji. Hadhi ya mzungumzaji na mzungumziwa ni nguzo muhimu ya usonde wa kijamii. Hii nguzo huitwa **usemi hadhi**. Huathiri hadhi ya msemaji na msemwaji. Mfano; “Huyu ni mke wangu mpenzi, hiki ni kiti changu”. Katika lugha kama Kifaransa kuna matumizi ya viwakilishi “*tu*” na “*vous*” ambayo matumizi yake hutegemea mazoea ya kijamii yaliyopo kati ya msemaji na msemeshwaji.

Uolezi matini/uolezi kilongo ni uolezi unaonesha urejelezi ulio ndani ya makala. Makala hiyo yaweza kuwa ya kuandikwa (yaani, matini) au ya kusemwa (yaani, kilongo). Huhusu matumizi ya viyambo katika usemi ili kurejelea sehemu za kilongo (au matini) zinazobeba usemi huo. Kwa mfano, *Hii ni hadithi ya sungura na fisi*. Katika usemi huu, neno *hii* hurejelea sehemu ya kilongo itakayofuatia. *Hiyo ndiyo hadithi yangu*. Katika usemi huu, neno *hiyo* hurejelea maelezo yaliyotangulia. Usonde matini mwingine ni maneno ambayo hutumika kama nyongeza ya usemi/matini ambayo lengo lake huwa ni kuleta muwala katika matini ili iweze kueleweka inachorejelea na kuleta maana kwa hadhira.

Mbinu nyingine ya kupambana na changamoto hii ni matumzi ya mbinu bora za kufundishia na umahiri wa mwalimu. Katika kujifunza lugha ya pili, mwanafunzi hupitia hatua zinazoweza kupimika na kutambuliwa na mwalimu wake. Lugha ya pili ni jitihada za makusudi za mwanafunzi

maana sio lugha ya kuamili kama ilivyo lugha ya kwanza ambayo mtu huielewa pasipo jitihada zake binafsi. Miongoni mwa hatua anazopaswa kuzingatia mwalimu na mwanafunzi katika kujifunza lugha ya pili ni pamoja na kuweka malengo na madhumuni ya muda mrefu na muda mfupi katika kujifunza lugha ya pili. Madhumuni makubwa ya muda mrefu ya kujifunza lugha ya pili ni kukuza umilisi wa lugha ya pili kwa wanafunzi wako.

Uchaguzi wa mambo ya kufundisha. Mwalimu na mwanafunzi wanaweza kushirikiana katika kupanga na kuchagua mambo ya kufundisha na kujifunza. Haya ni yale yanayoendana na hitaji lao la msingi kama lilivyojadiliwa katika hatua ya kwanza. Kwa mfano, katika kufundisha vibainishi, mwalimu na mwanafunzi wanaweza kupanga kwa usahihi namna ya kujifunza kwa pamoja.

Matumizi ya zana za kufundishia kama picha, modeli na vitu halisi. Hii itamsaidia mwanafunzi kutumia milango ya fahamu zaidi ya miwili na hivyo humjengea kumbukumbu ya kudumu.

6.0 Hitimisho

Kwa kuhitimisha tunaweza kusema kuwa dhana hii ya vivumishi vionyeshi au vibainishi kama vinavyojulikana katika sarufi mpya, ni dhana tata. Hubadilika kutoka kitu kimoja hadi kingine na kutegemea upatanisho wa kisarufi wa ngeli za majina. Mwalimu anapofundisha dhana hizi anapaswa kuzielewa, kuzichanganua na kuzitofautisha. Akishindwa kufanya hivyo atashindwa pia kufundisha wanafunzi wake kwa kiwango kizuri cha uelewa.

Katika makala hii tumeweza kuonesha kwa kina njia za kuweza kuwafundisha wageni wa lugha ya Kiswahili namna nzuri ya kuelewa vivumishi/vibainishi. Katika lugha ya Kiswahili tumeonesha kuwapo kwa mkururo wa vivumishi/vibainishi ambavyo vingi huongozwa na jina au kiwakilishi kinachovumishwa au kubainishwa. Majina katika lugha ya Kiswahili kwa wingi wake yana makundi ambayo ndiyo huongoza uhitaji wa kuvumishwa au kubainishwa. Makundi haya ya majina huitwa ngeli za majina na tumeeleza kwa Jedwali makundi yote kwa mtazamo wa kisintaksia na kimofolojia. Mwanafunzi akifanya jitihada za kuzielewa

dhana hizi inakuwa ni kazi rahisi kuvijua vibainishi/vivumishi husika. Aidha, katika makala hii tumeonyesha kuwapo kwa dhana ya usonde au uolezi ambao ni kuashiria kwa kutumia lugha. Tunaweza kuashiria majina ya vitu, mahali, matini, jamii, wakati n.k. Vyote vinavyoashiriwa ni kuwa vinabainishwa au vinasondwa kidole ingawa kwa kutumia lugha. Kama mwanafunzi wa lugha ya pili au lugha ya kigeni atamakinika kujua dhana hizi mbili yaani ngeli za majina na usonde au uolezi hawazi kushindwa kuvitumia vivumishi/vibainishi kwa usahihi.

Marejeleo

- Antony E. M. (1963). Approach, method and technique. *ELT Journal*. 2, 112-130.
- Bandura, A. (1957). Review of case studies in childhood emotional disabilities (Vol.2) by G. Gardner. *Contemporary Psychology*. 2, 14-15.
- Baker, C. (2006). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*: (4th Ed). Clevedon: Multilingual Matters.
- Baker, C. and Bangor, S.P.J. (1998). *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*: Clevedon: Multilingual Matters.
- Bruner, J. (1983). *Child's Talk: Learning to Use Language*. New York: Norton.
- Brown, H.D. (1994). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New Jersey: Prentice Hall Regents.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structure*. Berlin: Werner Hildebrand.
- Corder, S. P. (1967). The significance of learners' errors. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*. 5, 161-170.
- Cook, V. na Wie L. (2009). *Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Fillimore P (1971). *Towards the Theory of Deixis*. Berkeley: University of California.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.
- Jahadmy, A. A. (1966). The Teaching of Swahili as a foreign language. *Journal of IKR*. 36 (2), 100-104.
- Kano, E., Rubeba, A. na Mwenda, N. (2013), Education Psychology for Undergraduate, A Student Handbook (Hakijachapishwa).

- Krashen, N. S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon.
- Larsen, F. na Long, E. (1991). *An introduction to second language research*. London: Longman.
- Lyons, J. (1977). *Deixis, space and time*. In *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Massamba, D. na wenzake, (2001). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es salaam. TUKI.
- Mgullu, S. R. (1999). *Mtaala wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi. Longman Publishers Ltd.
- Philipo, Z. (2015). Tofauti baina ya vivumishi na vibainishi katika Lugha ya Kiswahili. *Kioo cha Lugha*. 13(1), 125-143.
- Resani, M. (2014). *Semantiki na Pragmatiki ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Karjamer Publishers.
- Schmitt, N. (Ed) (2002). *An Introduction to Applied Linguistics*. Hodder Education, an Hachette UK Company, London.
- TUKI (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam University Press. Dar es Salaam.